

Мікалай ПРЫГОДЗІЧ

ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫЯ ВОПЫТЫ ПАЎЛА ШПІЛЕЎСКАГА

Лёс адвёў яму толькі 38 гадоў, з якіх апошнія 15 былі напоўнены прыемнымі ўспамінамі, сустрэчамі з роднымі мясцінамі, хвілінамі чакання публікацый у навуковых выданнях і літаратурных часопісах Санкт-Пецярбурга і Масквы, новымі задумамі і планами. Кожны пражыты ім у далечыні ад зямлі бацькоў дзень быў прасякнуты думамі пра гэты край, яго насельнікаў, пра іх звычаі і павер'і, песні і прымаўкі, пывучую і звонкую гаворку. Такім быў і застаўся ў памяці сучаснікаў Павел Шпілеўскі, такім ён уяўляецца і нам – сённяшнім этнографам, літаратуразнаўцам, моваведам.

Павел Міхайлавіч Шпілеўскі (12.11.1823 – 29.10.1861) нарадзіўся ў вёсцы Шыпілавічы Бабруйскага павета Мінскай губерні (цяпер Любанскі раён) у сям'і святара. Вучыўся ў Мінскай (Слуцкай) духоўнай семінарыі, а ў 1847 г. са званнем кандыдата багаслоўя закончыў Пецярбургскую духоўную акадэмію. Аднак ад царкоўнай кар'еры адмовіўся: працаваў выкладчыкам славеснасці ў Варшаўскім павятовым духоўным вучылішчы, а з 1852 г. жыў у Санкт-Пецярбургу, са снежня 1853 г. знаходзіўся на пасадзе пакаёвага наглядача ў Галоўным педагагічным інстытуце, з красавіка 1855 г. працаваў настаўнікам школы пры Экспедыцыі падрыхтоўкі дзяржаўных папер.

Па ўсім відаць, яшчэ з юнацкіх гадоў П. Шпілеўскі захапіўся вуснай народнай творчасцю беларусаў, чаму ў немалой ступені садзейнічалі службовыя пераезды бацькі, якому з-за неспакойнага характару часта даводзілася мяняць царкоўныя прыходы. У студэнцкія гады, у вольны ад заняткаў час, ён падарожнічаў па Беларусі, запісваў адметныя мясцовыя словы, заслухоўваўся меладычнымі спевамі і вывучаў побыт простага люду.

Першыя лінгвістычныя вопыты Паўла Шпілеўскага прыпадаюць на 1845 г., час яго вучобы ў Пецярбургскай духоўнай акадэміі. Менавіта гэтым годам пазначаны яго рукапіс “Словарь белорусского наречия, составленный П. Шпилевским” і “Краткая грамматика белорусского наречия”. Дзве гэтыя работы структурна прадстаўлены як адна, а граматыка з'яўляецца своеасаблівым разгорнутым уступам да слоўніка. Магчыма, першапачаткова граматыка і стваралася з мэтай даць чытачу пэўнае ўяўленне пра фанетычную і граматычную сістэмы беларускай мовы, дапамагчы правільна ўспрымаць і разумець напісанне і вымаўленне пададзеных у слоўніку слоў і граматычных формаў. Пра гэта сведчыць і агульная нумарацыя абедзвюх прац, а таксама прадмова, змешчаная перад граматыкай, але поўнасю адрасаваная слоўніку.

Рукапісны “Словарь белорусского наречия...” П. Шпілеўскага – самая значная самастойная беларусазнаўчая лексікаграфічная праца першай паловы XIX ст. Нягледзячы на адсутнасць адпаведнага вопыту, малады навуковец вельмі сур'ёзна паставіўся да складання слоўніка. Зразумела, ён меў канкрэтныя ўзоры тагачасных лексіконаў, а магчыма, свядома арыентаваўся на пэўныя працы. Таму, згодна з выпрацаванай традыцыяй, непасрэдна перад тэкстам слоўніка ён падаў спіс умоўных скарачэнняў – “Объяснения, относящиеся к словарию”. Напр.: *без.* – безличный глагол, *воз.* – возвратный глагол, *мн. ч.* – множественное число, *с.* – имя существительное.

Рэестравыя словы тлумачацца рускімі адпаведнікамі, часта з выкарыстаннем некалькіх сінанімічных адзінак: *Абецадло*, *с. ла, азбука; букварь. Гасцінец*, *с. нца, дар, подарок; почтовая столбовая дорога. Маіонтак*, *с. тка, имение, поместье; усадыба*. Пры адсутнасці рускіх лексічных эквівалентаў Павел Шпілеўскі беларускія словы тлумачыць апісальна. Параўн.: *Цвинтар*, *с. ра, погост церковный; пространство вокруг Церкви*. Некаторыя слоўнікавыя артыкулы пры гэтым нагадваюць разгорнутыя этнаграфічныя апісанні: *Азерод*, *с. да, род строения из жердей. Это собственно белорусская выдумка для проветривания*

убранного с поля хлеба в снопах; се нигде не видно, даже по соседству – в Украине и прочих южных губерниях. Без складки в азерод белорусцы не станут класть снопов в овин. Потому что у них хлеб хорошо умолачивается и бывает бел.

Аўтар імкнуўся максімальна дакладна перадаваць фанетычныя асаблівасці беларускай мовы – дзеканне і цеканне, зацвярдзеласць шыпячых, **ц** і **р**, падаўжэнне зычных, аканне, пераход **в** у **ў** і інш.

Услед за Канстанцінам Калайдовічам (аўтарам першага навуковага апісання і кароткага слоўніка беларускай мовы, апублікаваных у 1822 г.) Павел Шпілеўскі да некаторых слоў даў этымалагічныя каментарыі, хоць часам яны наіўныя.

“Словарь белорусского наречия...” П. Шпілеўскага займае 45 рукапісных старонак вялікага фармату, у ім прыводзіцца прыблізна паўтары тысячы слоў (пераважна назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў і выклічнікаў) на ўсе літары алфавіта. У рээстравую частку складальнік уключыў толькі ўласнабеларускія словы, якія выразна адрозніваліся ад рускіх і польскіх, агульнаславянскія і агульнаўсходнеславянскія па паходжанні словы сюды не ўвайшлі. Пададзены ў ім і некаторыя іншамовныя запазычаныя: *атрамент, валіза, гарбата, зэгар, филижанка, фузия* (стрэльба), *цына, ядwab* і інш.

Варта адзначыць, што “Словарь белорусского наречия...” П. Шпілеўскага быў разгледжаны на пасяджэнні Аддзялення рускай мовы і славеснасці акадэміі навук толькі ў красавіку 1853 г. Хутчэй за ўсё, ён быў дасланы разам з “Заметкой белорусца о белорусском наречии”¹, складзенай 15 лютага 1853 г. З тэксту апошняй, дарэчы, добра відаць, што П. Шпілеўскі ўважліва сачыў за навуковай літаратурай па беларусазнаўчай тэматыцы, паколькі тут ён крытычна ацаніў выдадзеную ў Мітаве працу Ф. Галатузава “Заметки касательно белорусского наречия” (1852). У выпісцы з пратакола пасяджэння Аддзялення рускай мовы і славеснасці ад 2 красавіка 1853 г. рэцэнзент “Словаря белорусского наречия...” акадэмік Я. Бярэднякаў піша, што гэта “краткий сборник белорусских слов, составленный наскоро и потому требующий тщательного пересмотра”. Слоўнікам зацікавіўся і акадэмік І. Сразнеўскі, які ўважліва разгледзеў рукапіс і вярнуў яго 24 верасня 1853 г., аддзяленне ж пастанавіла “в поощрение г. Шпилевского выдать за труд его шестьдесят рублей серебром”.

Даследчык беларускай лексікаграфіі XIX ст. М. Гуліцкі адзначае, што ў рээстравай частцы слоўніка рэцэнзенты дапісалі больш за 450 слоў, у тым ліку акадэмік Я. Бярэднякаў каля 20 слоў, астатнія – акадэмік І. Сразнеўскі: “...вучоныя імкнуліся дапісаць прапушчаныя словы (*засек, згода, злыдзень, калубеля, канец, касавіца, крупнік, луста, маланка, мань, мурава, нішка, нызень, тузаць, цікун*), удакладніць тлумачэнне, пераклад беларускага слова, змешчанага ў слоўніку, даць некаторыя этымалагічныя звесткі...” Вядома, што акадэмікі Я. Бярэднякаў і І. Сразнеўскі мелі шырокую карэспандэнцкую перапіску з беларускімі этнографамі, настаўнікамі, проста аматарамі – “белорусцами”, якія дасылалі ў Аддзяленне рускай мовы і славеснасці Расійскай акадэміі навук свае спісы-падборкі слоў, прыказкі, прымаўкі, народныя песні і іншыя матэрыялы. Дарэчы, і сёння ў архіве бібліятэкі Расійскай акадэміі навук у Санкт-Пецярбургу захоўваецца некалькі дзесяткаў тысяч (!) картак з такімі (на жаль, не запатрабаванымі ў наш час) матэрыяламі.

На апошніх старонках слоўніка як своеасаблівы дадатак да яго П. Шпілеўскі падаў “Списокъ именъ мужскихъ и женскихъ, несходныхъ съ именами русскаго языка”. У ім у алфавітным парадку прыводзіцца 78 (І. Германовіч чамусьці называе лічбу 81) ужывальных сярод простых беларусаў уласных мужчынскіх і жаночых імёнаў з рускімі адпаведнікамі.

А

Агáпа, пы, *Агафія*.

Алексáша, шы, *Александра*.

¹Першая частка “Заметок белорусца о белорусском языке” амаль поўнасьцю ўключана ў раздзел пра Мінскую губерню “Путешествия по Полесью и Белорусскому краю” (Современник. – 1853. – № 8. – С. 70 – 76).

Алижбѣта, ты, *Елисавета*.
Апанась, са, *Афанасій*.
Астапъ, па, *Евстафій*.
Аўдоща, ци, *Евдокія*.
Аўдўля, ли, *Дуня*, ум.

Б

Базы́ль, ля, *Василій*, *Василь*.
Базы́лько, ки, *Василько*, ум.
Ба́зя, зи, *Вася*, ум. **Базы́ль**.
Ба́зячка, ки, *Васечка*, ум. **Базы́ль**.
Ба́ся, си, *Васса*, *Василисса*.
Бо́ня, ни, *Вонифаций*, ум.

В

Ва́рка, ки, *Варвара*, ум.
Ви́еня, ни, *Евгенія*, ум.
Ви́нцусь, ся́, *Викентій*, ум.

Г

Га́лїбна, ны, *Елена*, *Алёна*.
Га́лька, ки, *Елена*, *Алёна*, ум.
Га́лю́ся, си, *Елена*, *Алёна*, ум.
Га́нка, ки, *Анюта*, ум.
Га́нна, ны, *Анна*.
Га́ннўся, си, *Аннушка*, *Анютка*, ум.
Га́пка, ки, *Агафьюшка*, ум.

Г

Га́брўсь, ся, *Гаврило*, ум.
Га́рко, ки, *Герасимъ*, ум.

Д

До́рка, ки, *Дорофей*, ум.

Е

Еро́мь, мы, *Еремей*.
Ёсипъ, па, *Іосифъ*, *Осипъ*.

З

Зми́церь, *Змитра́*, *Димитрій*; поговорка: *хиціо́ръ якъ Змиціо́ръ*; вообщє вь Беларусии имя *Змитцерь*, *Димитрій* служить какимъ-то символомъ хитрости, и потому-то оно не вь большомъ ходу у белорусцевъ.

Змицю́ха, хи, *Митя*, ум.
Зо́ся, си, *Соня*, *Софьюшка*, ум.
Зо́ля, ли, *Софія*, *Софьюшка*.
Зо́лячка, кі, *Соня*, *Сонюшка*, ум.

Ј

Јо́ўга, ги, *Јоанна*, *Евгенія*.

К

Касьцю́къ, ка, *Константинъ*, ум.
Кáтра, ры, *Катерина*.
Ку́зя, зи, *Косьма*, ум.

Л

Лу́па, пы, *Любовь*.

М

Мары́ля, ли, *Марья*, *Марьянушка*, ум.
Ма́ська, ки, *Мойсей*, ум.
Михáлка, ки, *Михаилъ*, ум.
Михáлочка, ки, *Михаилъ*, ум.

Н

На́ста, ты, *Настасия*.
Насту́ля, ли, *Настенька*, ум.
Ни́лка, ки, *Николаша*, ум.

П

Пала́жка, ки, *Пелагія*, ум.
ПетрачѠкъ, ка́, чка́, *Петрушка*, ум. = **Паўлю́къ**, ка, *Павель*.
Пи́ля, ли, *Филиппушка*, ум.
По́ля, ли, *Пелагія*.
Прóся, си, *Ефросиния*.
Прузы́нка, ки, *Ефросиния*, ум.
Пру́зя, зи, *Ефросиния*, ум.

Р

Радзівóнь, на, *Иродіонъ*.
Раи́на, ны, *Ирина*.
Раи́нка, ки, *Иринушка*, ум.

С

Савасьцѣй, я, *Севастіанъ*.
Савасьцѣйка, ки, *Севастіанъ*, ум.
Салама́ха, хи, *Саламонія*.
Сѣ́мка, ки, *Симеонъ*, ум.
Сці́она, пы, *Сцепанъ*, ум.
Сці́пка, пки, *Степанушка*, ум.
Сці́о́ха, хи, *Степанида*.

Т

Тафи́ля, ли, *Тереза*.
Тодарь, ра, *Федоръ*.

Х

Хамá, мы, *□ома*.
Хаўро́ння, ни, *Февронія*.
Хи́ма, мы, *Евфимія*.
Хи́мка, ки, *Ефимушка*, ум.

Ц

Цимóша, шы, *Тимофей*, ум.

Цимóхъ, махá, Тимофей.
Цу́ля, ли, Товiя [Тавiя?], ум.
Ця́ха, хи, Таня, ум.

Ш

Шáля, ли, Сампсонiя.

Ю

Ю́рка, ки, Егоръ, Георгiй, ум.

Я

Ядвíля, ли, Авдотья, ум.

Якúбъ, кúба, Яковъ.

2. Яўхи́мъ, ма, Евфимiй.

1. Яўхи́ма, мы, Евфимiя.

Як сведчыць матэрыял, у слоўніку адпостраваны як імёны, што сустракаюцца і ў нашы дні (*Апанас, Астан, Ганна, Марыля, Раiна, Сцёпа, Юрка, Яўхiм*), так і тыя, якія, за рэдкім выключэннем, ужо сталі анамастычнымі архаізмамі (*Аўдуля, Базя, Боня, Гапка, Гарко, Зуля, Цуля, Цяха* і інш.).

Варта адзначыць і той факт, што да імя *Зміцер* П. Шпілеўскі прыводзіць прыказку *Хіцёр як Зміцёр* і пры гэтым заўважае: “Увогуле ў Беларусі імя *Зміцер* служыць нейкім сімвалам хітрасці, і таму яно не ходкае ў беларусцаў”.

Нягледзячы на свой нібыта вучнёўскі характар, слоўнік П. Шпілеўскага стаў у далейшым і для самога аўтара добрай крыніцай пры апісанні звычайў беларусаў у падарожных і этнаграфічных нарысах, асобных артыкулах.

Так, першы этнаграфічны артыкул “Белорусские народные поверья” (пад псеўданімам *П. Древянский*) Павел Шпілеўскі апублікаваў яшчэ ў студэнцкія гады ў літаратурным дадатку да “Журнала Министерства народного просвещения” (1846, кн. 1, 4; працяг у кн. 3 за 1852 г.). У гэтай, а таксама ў іншых працах даследчык прывёў шмат цікавых звестак пра фанетычныя, лексічныя, фразеалагічныя і граматычныя асаблівасці беларускай мовы, паспрабаваў высветліць паходжанне асобных беларускіх слоў, даў своеасаблівую характарыстыку некаторых дыялектаў. Напрыклад, у “Путешествии по Полесью и Белорусскому краю”² ён коратка тлумачыць такія беларускія словы, як *вьюны* (рыба, пахожая в мініатюре на угрей), *дзякуемо* (спасибо), *Десятуха* (десятая неделя после Пасхи), *гостинец* (почтовая дорога), *хлопцы* (парни), *комин* (труба), *отава* (новая трава), *гай* (рощица), *загоны* (грядки или полосы пашни) і інш. Параўн. таксама: *К дидам на хавтуры* (отошёл к предкам, на тот свет); *шляховая дорога* = шляховый, от слова *шлях*, значит – большая столбовая дорога; ...головы их были покрыты так называемыми *наметками*, то есть длинными узкими полотнищами, сложенными в несколько рядов и обвитыми вокруг головы в множество складок, с висящими по бокам концами; поле, назначенное для посевов, или *полетки*; *саха* (плуг), известная в некоторых уездах под двумя названиями: *павзухи* и *брынды*; название “замок” произошло от белорусского или кривичского слова *замкнуть*, запирать: во время нападений соседних племён в замке запирались мирные жители и там отстреливались.

А вось як характарызуе П. Шпілеўскі мову жыхароў Белавежскай пушчы: “Жители пуши, большей частью казённые крестьяне, и составляют какое-то отдельное племя, не то литовское, не то русское; язык их – смесь древнелитовского с русским, малороссийским и полесским”.

²Прыклады падаюцца паводле выдання: Шпилевский, П. М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю / П. М. Шпилевский; предисл., текстол. подгот., прим. и коммент. С. А. Кузьяевой. – Минск, 2004. – 251 с.

Некаторыя даследчыкі гісторыі беларускай мовы мяркуюць, што студэнцкія лінгвістычныя вопыты П. Шпілеўскага былі першай спробай стварэння аб'ёмнай працы пра беларускую гаворку. І сапраўды, калі сюды далучыць яго шматлікія моўныя каментары ў этнаграфічных выданнях, асобныя апісанні паходжання некаторых слоў і назваў абрадаў, то перад намі паўстае воблік апантанага збіральніка і інтэрпрэтатара вуснай народнай спадчыны, філолага-славіста, які, несумненна, у будучым змог бы ўзбагаціць лінгвістычную навуку буйнымі дасягненнямі.

Спіс літаратуры

- Вашчанка, А.** Загадка прыцягальнасці / А. Вашчанка // ЛіМ. – 2008. – 14 ліст. – С. 12.
Вашчанка, А. Вечны спадарожнік чалавека / А. Вашчанка // ЛіМ. – 2008. – 14 ліст. – С. 12.
Гуліцкі, М. Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі / М. Ф. Гуліцкі. – Мінск, 1978.
Прыгодзіч, М. Р. Беларускае мовазнаўства / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск, 2006.